

ORTOGRAFIAZKO ARAZOAK: *ESPLORADORE ALA ESPLORADORE**

Miren Lourdes Oñederra,
Euskal Filologia: UPV/EHU. Gasteiz

0. Hizkuntzen arau beharra ez da linguistikoa, soziala baizik. Hizkuntza ofizialtzek, nazionalitatearen sorrerak, literatura indartzek, dialekto desberdinetako hiztunen batasun gogoak edo dena delakoak eskatzen du araua: ez dagokio hizkuntzaren garapen eta izaera linguistikoari propio. Arauak ematea ez da, beraz, hizkuntzalarion zeregina; bai ordea, hiztunek (edo hiztunen ordezkariak) hala eskatuta, proposamenak egitea, iritziak ematea, linguistikaren aldetikako arrazoiak aztertzea. Azken buruan, arauemaileek erabaki beharko dute.

Ortografia hizkuntza grafikoki adierazteko konbentzioa da eta konbentzio orok bezala osagai arbitrarioak izan ditzake. Hizkuntza bati ortografia bakarra eman nahi zaionean, areagotu egiten da arazoa, hizkera guztietako ahoskera guztiak jasoko dituen sistema aurkitu behar baita (1). Honek, noski, ebakera eta idazkeraren arteko urrutiratzea bultzatzen du zenbaitetan, hizkera batzuk beste batzuk baino sarituago gertatzen direlako. Ez dezagun ahantz arautzek aukerak egitea dakarrela ezinbestean. Kontua litzateke aukera egitean irizpide zuzenak, batz bestez zuzenenak bederen, erabiltzek.

Ortografia finkatzeko orduan erabil daitezkeen eta erabili ohi diren arrazoiak asko dira. Egokitasun fonetikoaren ondoan (2), zuzen eta justifikatuena erabilterraztasuna eta gardentasuna liratekeelakoan nago. XIX. mendean Baudouin de Courtenay hizkuntzalariak ortografiaren printzipioak hiru izan zitezkeela esan zuen: fonetika, alegia hitzen ahoskera; etimologia edo hitzen morfologi egitura eta historia, alegia bestelako esplikaziorik ez dagoenean erabiltzen dena (3). Hizkuntza ezberdinetan faktoreon indar erlatiboa diferentea izaten da.

* Euskaltzaindiaren gomitea eskertu nahi nuke gai honi buruzko nire ikusmoldea azaltzeko aukera ematen didalako.

(1) Esan nahi da hiztun guztien ahoskatzeko moduekin konpatiblea izan behar duela, nahiz eta hizkera guztietan gertatzen diren hots guztiak ez zuzenean isladatu eta "isladatzen" direnak ez guztiek ahoskatu (esate baterako, "h" letra hutsa da ahoskatzen ez dugunontzat eta "s/z" grafia soila, hotsok bereizten ez dituztenentzat).

(2) Egokitasun hori neurtzean, analisi fonologiko orokorraren barruan ikuspuntu dialektologikoa (geografiko eta soziologikoa) oso aintzat hartu beharrekoa da, batipat euskara bezain zatiturik (geografikoki) eta murritzurik (soziologikoki) dauden hizkuntzen azterketan.

(3) Apud Sgall (1987, 2).

Euskarari gagozkiolarik, ez da ahaztu behar euskarak zenbait ezaugarri tipologikori esker eta ortografia batuaren gaztetasunak lagunduta, idazkera nahikoa "fonetikoa" duela. Hori ona da (eta eutsi egin behar genioke) ortografiaren erabilera eta ahoskera errazten dituelako. Kontu handiz hartu behar lirateke, beraz, hots berari dagozkion letrak gehituaz, grafema-fonema erlazioaren desoreka areagotzen duten proposamenak.

Hau guztia aintzakotzat harturik, kontsonante aurrerako *s* grafia proposatze-ko argudioak azaltzen ahaleginduko naiz. Lehenengo, < *x* > idaztearen alde litezkeen eta han-hemenka zabaldu diren arrazoiei erantzuteari lotuko natzaio. Hain zuzen ere eta bihoa aurretik, horixe dut neure ekarriaren muina: erabili arrazoi-bidearen kritika. Txostenaren bigarren zatian gauzak neure aldetik, fonologiaretik, argitzen ahaleginduko naiz.

1. ERABILI DIREN ARRAZOIEZ

1.1. Esan da kontuan hartu behar dela *beste hizkuntzek* egiten dutena gazt. *excéntrico*, ing. *exclusive* idaztean. Honetarako, noski, latinetikako hizkuntzei edo ingelesak latinari mailegatu formei begiratu zaie.

Utz dezagun apur batez ortografia eta goazen morfologiara. Pentsa dezagun poliki honetaz: Zergatik ez dugu, latinak bezala, numero eta kasu marka izen sintagmaren elementu guztietan ipintzen (adib.: *"afrikarrei gosetuei gizajoei")? Zergatik ez ditugu, ingelesez bezala, 1. eta 2. pertsonaren bukaerak berdintzen adizetan? Zergatik ez dugu genero adostasuna onartzen gaztelerez bezala?

Gertatzen da ahoskera morfologia baino gutxiago ezagutzen dugula, gutxiago erabili dela hizkuntzen arteko sailkapenetan, e.a. (4). Ezagutza izaten da errespetuaren oinarri sendoenetakoa, errespetua bada ere behar bezalako ezagutzaren giltzarria. Saia gaitzen bada, gure ahoskera joerak, euskararen fonologia, berezko arauak ahalik eta ongien ezagutzen, bere horretan ezagutzen eta ez sistematikoki beste hizkuntzetatik erakartzen. Zertarako areagotu ortografian euskararen orotariko menpekotasuna?

Besterenetik hartzea beti da irizpide diskutigarria eta besteren menpe dagoen hizkuntzaren kasuan are kontu handiagoz erabili beharko litzateke. Esango nuke gainerako hizkuntzen ereduari begiratu behar zaiola geureak erantzunik ez duenean. Bestela, mailegatzearen indarra areagotzen ari gara. Hizkuntzak bere di-tuen joerei eusteak babestu egiten du hizkuntzaren nortasuna eta ahoskera erdal-dun ez dadin lagungarri gerta lekiguke. Bigarren zatian saiaturiko naiz erakusten euskarak baduela erantzunik dagokigun auzian.

1.2. *Aurritzien* arazoa.- < *X* > idaztearen alde erabili izan da *ex-* aurritzia- ren forma gorde beharra. Ba al da *ex-* aurritzirik euskaraz? Gaztelerez ere eman-

(4) Litekeena da hizkuntzen sailkapenerako balio txikiagokoa izatea, baina egia da ez dela aukera nahikoa frogatu: azterketa fonologikoa gutxitan bideratu da horretara (interesa dukeenari, salbuespenen artean, Donegan/Stampe 1983 gomendaturiko nioke).

kor den *ex-* aurrizki bakarra “ohi” (*senar-ohi*, *zuzendari-ohi*) esan nahi duena da. Besteak *importación-exportación*, *inhibición-exhibición* bezalako pare gutxi batzuetan gordetzen du oraindik aurrizki izanaren arrastoa eta horrela mailegatu du euskarak ere pare lexiko horietan (*inportazioa-exportazioa*, e.a.) (5). Haatik, *incurción* eta *excursión* hitzen esanahien arteko distantziak erakusten du aurrizkia antzutu dela gazteleraz (6).

Sinkronikoki (egungo hitzunarentzat alegia) *testu* eta *esploradore*-ren arteko muga artifiziuala da; ortografikoki bereizi beharrak zailtasun bat gehituko lioke erabiltzaileari, euskararen aldetik justifikaziorik ez duen zailtasuna, bestalde. Ez genituzke ahaztu behar hemen alfabetatu-gabe ugariak eta euskaldun berriak.

Ex- aurrizkia piztu edo sortuko balitz ere, ez litzateke ezer aldatuko. Elementu morfologiko-lexiko bera ingurune fonologiko edo morfologikoaren arabera bi erataria idaztearena oso bere du euskarak. Ez dago hitz-eraketa araei begiratzea besterik ikusteko euskaraz zein oparo den morfologia (besteak beste, baldintza morfologikoen araberako aldaketa fonikoak) eta zein garden isladatu den ortografian. Hona, adibidez, hitz-elkarketan jazo ohi diren lehen osagaiaren itxura aldaketa batzuk: *gizon* / *giza-lege*, *buru* / *bur-muin*. Atzizkien munduan ere asko lirakeke adibideak: *egin-go* / *lutzi-ko*, *gorri-tu* / *urdin-du*. Ortografia berex hartuta eta hitzarekiko letraren kokaguneagatik hor dauzkagu *zigor* / *zigorra* edota *hartu* / *onartu* bezalakoak Euskara Baturako egindako aukeren artean (*gogora*, *halaber*, azken aldiko *gara* / *baikara*, *da* / *baita*). Euskarak baino lotura laxoagoak dituen gaztelerak ere egiten ditu *imposible* / *inimaginable* bezalakoak.

1.3. Proposatzen den idazkeraz *zientzi hitzak* “arruntetatik” bereiziko lirakeke. Honek erabiltzaile “arruntari” lekarkiokeen zailtasunaz gainera, badu beste arazo bat. Nork, non, noiz erabakitzen du zer den eta zer ez den zientzi edo kultur-hitza. Gaur zientifiko dena bihar arrunt izan daiteke, baina arrunt bihurtzeak ez dio ortografia aldatuko (hitzen idazkera arauak zaharkitu, konplikatu eta ilunduaz). Alor batean zientzi-hitza dena arrunt izan daiteke beste batean. Adibidez, *kontsonante* zientzi-hitza tekniko da fonetikariarentzat edo fonologiarientzat baina arrunta besteentzat (alemana kontsonante askoko hizkuntza dela esaten denean, esaterako): *kontsonante* eta *konsonante* bereizkuntza proposatu behar al dugu?. Hitz zientifiko eta ez-zientifikoaren arteko diferentzia, jatorri bateko edo bestekoen arteko ezberdintasunak, gertatzen dira hizkuntzetan, horrela sortzen dira sarritan hitz klaseak (ik. ingl. *electric/electricity* pareak bezalakoak latinetikako hitzetan) (7). Honelakoak hizkuntzen historiaren ezinbesteko emaitza izaten dira, ez on eta ez txar, baina ez dut ikusten programatikoki, nahita egitearen arrazoa (8).

(5) Honekin ez da esan nahi aurrizkiak mailega ezin daitezkeenik, hor dago *-tu* partizipio atzizki mailegatuaren emankortasuna edo, *egin-desegin* bezalako pareetan, *des-* aurrizkiarena.

(6) Gaztelerarentzat esanak ingelesarentzat balio du.

(7) Cf. halaber gazt. *eléctrico/electricidad*, eusk. *elektriko/eletrizitatea*. Honelako pareetan bakarrik agertzen da [k/s] txandakatzea (gugandik gertueneko gazteleran zistukariari horzartekoa dagokio). Gogoan hartzekoa da euskara dela ortografian ahoskera diferentzia isladatzen duen bakarra eta horrek baduela zerikusirik ortografiaren adin eta izaerarekin.

(8) Alegia, helburua, abantaila, irabazia.

2. EUSKARATIKAKO ARRAZOIAK

Idazkera eta ahoskera betirako eta betidanik loturik daude, baina ez dira inoiz batuko. Ahoskerak bere eta ezinbesteko dituen ezaugarri zenbait hor daude hori hala izan dadin. Ezaugarriok laburbiltzen dituena aldagarritasuna da (9). Ez dugu denok berdin ahoskatzen egoera guztietan, ez da berdin ebakitzen gai batez edo besteaz ari garelarik, herri batetik bestera ahoskera “ohiturak” aldatu egin daitezke. Guzti hau ez da (zuzenean behintzat) idatzian isladatzen.

Elkarrengandik bereizten dituzten ezaugarriak direla medio, denbora pasa ahala ahoskoa eta idatzia urrutiratu egiten dira, ahoskoa aldatuz baitoa, aldatuz eta aniztuz, idatzia —ortografiak loturik— geldirik dagoen bitartean. Urrutiratze honen abiadura ez da berdina izaten hizkuntza guztietan, ezta hiztun guztiengan ere. Irakurtzen eta idazten jakiteak, komunitateak onartu eta ikasi arauak izateak ahoskeraren aldaketa abiadura moteltzearen alde egiten dute. Baina batipat hizkuntza beraren ezaugarri fonologikoak axola zaizkigu orain.

Euskarak baditu kontuan hartzeko pare bat ezaugarri-sorta:

a) Tipologiaren aldetik oso aglutinatzaile izateak eta funtsean silaba-aldiko erritmoa edukitzeak (labur esan, denbora silabaka neurtzen da eta ez azentu taldeka) ahoskera bestelako hizkuntzetan baino motelago aldatzea dakar.

b) Soziolinguistikaren aldetik, ordea, beste hizkuntza indartsuagoekiko menpekotasunak batetik eta, bestetik, aldaera linguistiko batu eta ikasia oraintsu arte ez izanak dialekto eta hizkeren arteko diferentzien handitzea bultzatu du.

Besteak beste euskalkien arteko zatiketa horri konponbidea bilatzera zeto- rren Euskara Batuak, aipatu hizkuntzaren izaera fonologikoa (a) dela eta, zego- z- kion eta zituen ortografia “fonetikoei” jarraia ematen die, hainbatik hainbatean oso orekatua gertatzen den sistema proposatuz (10).

Esploradore bezalakoetan kontsonante aurrean < s > idazteak txandakatzerik ez duten kasuetara hedatzen du euskal ahoskerak txandakatzeetan erakusten duen berezko joera (hizkuntza barneko arau fonologikoa, berezko erregularitasuna). Euskarak ez du berezko < x > [ks] hots bilkurarik. Badira, ordea, fonetikoki baliokide eta konparagarri diren kontsonante afrikatuak (< ts, tz, tx >). Zein da euskaraz hotsok agertzen duten partiketa? Hain zuzen ere Euskaltzaindiak 1986an zentzu onez maileguz zetorkigun < x > letrarentzat proposatzen zuena: hitz hasieran eta hitz azkenean, bai; bokal aurrean ere bai; kontsonante aurrean, ez. Oso garbi adierazten dute bizirik dauden txandakatzeek zein den euskarak bere hots kateak moldatzean agertzen duen bidea < hersketa-zistukari-hersketa > katea de-

(9) Aldagarritasun psiko-soziologiko eta dialektoen arabera. Dialektoen arteko ahoskera hutsezko diferentzietan ari naiz. Ezberdintasun lexiko eta gramatikalek ahoskera ezberdin gehiago ere sorreraz ditzakete, horrela euskalki ezberdinak ere hots bilkura diferent- teen (gogora hitz hasierako x- / tx-) eta eredu prosodiko desberdinak iturri gerta daitezke.

(10) Erraz ahazten dugu Euskara Batuaren egitekoa ez dela bakarrik zatitua batzea: euskarak ez zuen (ez duen, kendu dioten eta diogun) hizkera-maila jantzia, erregistro for- mala ere ematea baizik. Hori da, hain zuzen ere, estandar deritzon hizkerak hizkuntzan bete ohi duen lekua.

bekatuari irtenbidea emateko (11): lehen hersketa kendu egiten da hots afrikatua ([tS]) igurzkari ([S]) eginez (*hitz / hiztegi, hizlari; hotz / hozpera, hoztu; hautsi / haustura, hauskor; itxi / itxen*) (12). Ortografiak ere hala jaso izan du oro har eta ez dut ikusten arrazoirik aurrerantzean datozkion moldagai berrieekin ere ez dezan beste horrenbeste egin. Ahoskeraren babeserako egoki litzateke aipatu txandakatzea gordetzea fonologiaren aldetik: [ks] <x> hots unitate berria sartu da, erabil dezagun orain euskal hots-dinamikaren arabera eta ez ditzagun hautsi euskarazko kateatze moduak.

Ahoskera zaintzeko ortografiaren laguntzarena alde batera utzirik, badago zer gehiturik ortografia hutsezko argudioen ingurutik ere kontsonante aurreko <x> horrek litzuzkeen ondorioez. Gorago esan bezala, kontsonante aurrean batzuetan <x> eta beste batzuetan <s> idazteak, erabiltzailearentzako zailtasunaz eta hizkuntzarentzako inportazioaz gainera, idazkera fonetikoen ezaugarri den grafia eta ahoskeraren arteko biunibokotasuna areago haustea lekarke:

a) [s] ahoskatzen dena batzuetan <x> (sasi-aurrizki horietan), beste guztietan <s> idatziaz

b) <x> idazten dena, batzuetan [s], beste batzuetan [s] ahoskatzea (eta hizkera zainduenetan [ks] *sexu* eta *taxi* bezalako hitzetan).

Esan bezala, euskararen ikuspuntutik ez dago bereizkuntzarik hitz egituraren aldetik *esploradore* eta *testu* formen artean, ez eta, fonetikarenetik, *esklusibitate* edo *esplikazio* eta *haustura*-ren artean. Itsuegi, azkarregi, multzo handiegitan sartzen ari zaizkigun maileguak egokitzeko indarra galtzea da honelako bereizkuntzak erakitzea. Lehen euskarak jaso dituen maileguez ez dute suntsitu aberastu baizik euskarak bereganatu egin dituen neurrian, euskal hiztunek beren legeetara egokitu dituzten neurrian (13). Maileguak egokitzea da hizkuntza hartzaileak bere

(11) Hain zuzen ere txandakatze edo alternantziak oso leio aproposa izaten dira hizkuntzaren katea paradigmaticoak edo morfema egitura erregelak (*morpheme structure rules*) nolakoak diren ikusteko. Dirudenez, euskara gaztelera baino estuagoa da honetan: alegia, gaztelarak paradigmaticoki edo oinarritzko egitura onartzen ditu herskari-igurzkari-herskari bilkurak (*explorador /eksp-/*, *excremento /eksk-/*), gero sintagmatikoki (ahoskatzean) maiz eta batipat hizkera arduragabeetan sinpletzen baditu ere [esp-], [esk-] ahoskatuaz; euskaraz sinpletzea paradigmagan bertan gertatzen da, hitzen osatzean bertan (*hiztegi, hizlari, hustu, ixte*, e.a.; hitz eratorri-gabeetan ere ez da -tSC- bilkurarik). Jakina da, oro har, euskararen kateak gaztelera, frantsesa eta, noski, ingelesarenak baino simpleago izan ohi direla, gertuago dau dela, alegia CVCV bilkura natural edo ez-markatutik.

Fonologiak ez digu laguntzen *excedencia* bezalako maileguen ortografia erabakitzeko orduan. Lehenengo lana mailegu horien ahoskera aztertzea litzateke, aintzakotzat harturik, dena den, eremu eta erabilera ikasikoak direla oro har eta honek berezkitasuna kentzen diola ahoskerari. Agian, erabiltzailearen aldeko arrazoi praktikoengatik hobe genuke, besterik gabe, kontsonante aurreko guztien ortografia berdina proposatzea (*eszedentzia* eta *eszepitiko* beraz, kasurik onenean fonetikoki zistukari bakarra izango dutenak, nahiz eta maiz aski gaztelera <z> letrari dagokion ahoskera ere entzuten den honelako hitzetan). Bestela, bokal aurrekoak zistukari (eta "h") aurrerako ere balio duela esan? Gogoan izan, dena den, *pi[st]jina*, *a[st]jentzorra* bezalako ahoskerak.

(12) [S] erabili da hiru elementu igurzkariak (zistukari biak eta xistukaria) adierazteko.

(13) Zergatik ematen ote diegu ordezkatzeko zaharrei (fonetika historikoa deitzen dio-

sintaxian erabiltzeko moldatzea, bere morfologiaren arabera eta bere fonetikaz ahoskatzeko bideratzea bere fonologiaren iragazkitik igarota.

3. Bukatzeko azpimarkatu nahi nituzke maileguetarako kontsonante aurreko < x > grafia proposatzean ikusten ditudan arazo kezkarrienak. Batetik ez dira aintzat hartzen euskal fonologiaren ezaugarriak. Bigarren, honez gero handiegia dugun hizkuntza nagusien eraginari bidea zabaltzen zaio. Azkenik, baina ez gutxienik, erabiltzaileari zaildu egiten zaio ortografiaren ikasketa, ahoskerari buruzko pista faltsuak emateaz batera. Uste dut, azken finean, kontsonante aurrean < s > idazteak euskal sena hobeto errespetatzen duela eta hiztunarentzat merkeago ateratzen dela.

Neure aldetik, saiatu naiz irizpideei buruzko gogoeta bat aurkezten linguistikaren alderditik. Badakit asko dagoela konpontzeke eta arazoaren zatitxo bati ekin diodala. Uste dut gauzak banan-banan aztertu behar direla, baina maileguen gatazkan aholku orokorragoa ematen ausartuta esango nuke: begiratu zein den euskal ahoskeraren joera funtsezkoenak gutxien bortxatzen dituen (ez derrigorez ahoskera bilakatuena isladatzen duena: ortografia ez da transkripzio fonetiko) eta aukeratu ahoskera horrekiko koherenteen den grafia, horretarako asmaizun korapilotsuetan sartu gabe beti ere (14).

Hasieran esan bezala arauak ematea ez da gure lana, euskaltzainena baizik eta ez da nolana hiko lana. Espero dezagun guk gaur hemen aurkezten duguna lagungarri gerta dakien.

BIBLIOGRAFIA HAUTATUA

- DONEGAN, Patricia; David STAMPE: 1983. "Rhythm and the holistic nature of language structure". *Papers from the Parasession on the Interplay Phonology, Morphology and Syntax*. John Richardson et alii, eds. Chicago: C.L.I. Univ. of Chicago, 337-353.
- MICHELENA, L.: [1961, 1977] 1985. *Fonética Histórica Vasca*. San Sebastián: Seminario Julio de Urquijo de la Excma. Diputación de Guipúzcoa.
- SAPIR, Edward: 1921. "Language as a historical product: drift". *Language. An Introduction to the Study of Speech*. London: Rupert Hart-Davis, 147-170.
- SGALL, Petr: 1987. "Towards a theory of phonemic orthography". *Orthography and Phonology*. Philip A. Luelsdorff, ed. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamin.
- VENNEMANN, Theo: 1988. *Preference Laws for Syllable Structure and the Explanation of Sound Change*. Berlin/New York/Amsterdam: Mouton de Gruyter.

gung horri) oraingoei ukatzen diegun garrantzia? Inork ez du ukatzen *gurutze* "cruz", *Erroma* "Roma" aldaketetan euskararen fonologia dagoela lanean, aldarrikatu eta errespetatu egiten dugu. Ez genuke ahaztu behar sinkronia ere historikoa dela eta aspaldi gertatuak ere bere sinkronia izan zuela.

(14) Esango nuke, sentiberago jokatu ohi dugula sartzen zaizkigun hotsekin hots ka-teekin baino.